

УДК 94.37

DOI 10.32461/2226-3209.4.2024.322871

Цитування:

Бойко В. І. Композиційні особливості портретів імператорів на монетах періоду Римської імперії. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 184–188.

Boyko V. (2024). Composition Features of Emperor Portraits on Coins of the Roman Empire. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 184–188 [in Ukrainian].

Бойко В'ячеслав Іванович,
кандидат філософських наук, доцент,
т.в.о. завідувача кафедри
мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-0842-7450>
vboiko@dakkkim.edu.ua

КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОРТРЕТІВ ІМПЕРАТОРІВ НА МОНЕТАХ ПЕРІОДУ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Мета статті – виявити особливості композиції нумізматичних портретів імператорів періоду Римської імперії. **Методологія дослідження.** Застосовано метод теоретичного аналізу, типологічний метод, метод мистецтвознавчого аналізу, іконографічний метод, компаративний метод, історико-культурний метод та ін. **Наукова новизна.** Розглянуто композиційні особливості портретів імператорів на монетах періоду Римської імперії; на основі мистецтвознавчого аналізу нумізматичних портретів римських імператорів I–III ст. н.е. з колекції Віктора А. Адди, що зберігається в Музеї Ізраїля (Israel Museum) виявлено особливості розміру та форми зображення на монеті, його розташування відносно тексту, візуальні відмінності. **Висновки.** Дослідження дало змогу виявити варіативність нумізматичних зображень римських імператорів: з другої половини I ст. н. е. і надалі правителі зображуються в різноманітних ракурсах (правий чи лівий профіль уособлює минуле чи майбутнє), формах головних уборів (лаврові вінки, променеві корони) і одягу (оголене погруддя, воєнний палудаментум, кіраса або їх комбінації), з різними атрибутами; основну частину нумізматичних портретів імператорів часів Римської імперії складають зображення чоловічої голови, рідше – погруддя, в окремих випадках ціла фігура; окремі зображення створено з урахуванням положення глядача. Впізнавання нумізматичного портрета легко досягається завдяки схожості з портретними погруддями імператорів. Оскільки монети і портретні погруддя були основними засобами формування і збереження образу імператора, їх схожість посилювала іконічне та авторизоване зображення його обличчя. Римськими художниками, які відповідали за карбівку монет було використано відмінну від елліністичної іконографічну концепцію – нумізматичні портрети ніколи не були задріпровані (таке графічне рішення мало культурну основу). Гіперреалістичні зображення на монетах засвідчують розвиток натуралістичного стилю республіканського портретного живопису.

Ключові слова: нумізматичні портрети, монети, Римська імперія, композиція, художні особливості, іконографічна концепція.

Boyko Vyacheslav, PhD in Philosophy, Associate Professor, Acting Head of the Department of Art Expertise, National Academy of Culture and Arts Management

Composition Features of Emperor Portraits on Coins of the Roman Empire

The aim of the article is to identify the compositional features of numismatic portraits of emperors of the Roman Empire. **Research methodology.** The method of theoretical analysis, typological method, method of art historical analysis, iconographic method, comparative method, historical and cultural method were applied. **Scientific novelty.** The compositional features of portraits of emperors on coins of the Roman Empire were considered; based on the art historical analysis of numismatic portraits of Roman emperors of the 1st–3rd centuries AD from the collection of Victor A. Adda, stored in the Israel Museum, the features of the size and shape of the image on the coin, its location relative to the text, and visual differences were identified. **Conclusions.** The study revealed the variability of numismatic images of Roman emperors: from the second half of the 1st century AD and later, rulers are depicted in various angles (right or left profile personifies the past or future), forms of headdresses (laurel wreaths, radiant crowns) and clothing (naked bust, military paludamentum, cuirass or their combinations), with various attributes; the main part of numismatic portraits of emperors of the Roman Empire is made up of images of a male head, less often – a bust, in some cases a whole figure; individual images are created taking into account the position of the viewer. Recognition of a numismatic portrait is easily achieved due to its similarity to portrait busts of emperors. Since coins and portrait busts were the main means of formulating and preserving the image of the emperor, their similarity strengthened the iconic and authorised image of his face. The Roman artists responsible for minting coins used an iconographic concept different from the Hellenistic one – numismatic portraits were never draped (this graphic solution had a cultural basis). The hyper-realistic images on the coins testify to the development of the naturalistic style of republican portrait painting.

Keywords: numismatic portraits, coins, Roman Empire, composition, artistic features, iconographic concept.

Актуальність теми дослідження. Нумізматичні портрети періоду Римської імперії належать до кращих взірців монетного мистецтва – в них поєднано майстерність відтворення образу конкретних історичних персонажів з певним узагальненим образом, що віддає належне антропоморфній традиції римського сприйняття навколишнього світу. Проблематика нумізматичних портретів окрім історичного, викликає значний мистецтвознавчий інтерес, пов'язаний з художньо-естетичними аспектами, рівнем майстерності створення монетних штемпелів, достовірністю відтворення зовнішнього образу персонажа, який зображується, наповнення його певним психологічним змістом, репрезентація внутрішнього світу та ін. Особливий інтерес викликають композиційні особливості портретів імператорів на монетах часів Римської імперії I-III ст. н.е., що великою мірою стали канонічними в нумізматичній портретистиці.

Аналіз досліджень і публікацій. Монетна справа за часів Римської імперії протягом багатьох десятиліть перебувала у центрі поглибленого дослідження кількох поколінь закордонних науковців, здебільшого археологів, нумізматів та істориків. Проте в українському науковому вимірі продовжує лишатися своєрідною лакуною. Так чи інакше римські нумізматичні портрети розглядаються у працях В. Гуменного [1], К. Мизгіна «Знахідки римських монет на Волині: основні категорії та особливості розповсюдження (до проблеми регіонального вивчення)» [4], С. Лозинської «Римський обіг грошей в зоні Дунайського лімесу» [3], П. Кононця «Римська монета як джерело вивчення історії племені черняхівської культури» [2] та ін., але багато мистецтвознавчих аспектів продовжує лишатися невисвітленими

Мета статті – виявити особливості композиції нумізматичних портретів імператорів періоду Римської імперії.

Виклад основного матеріалу. Завдяки широкому географічному розповсюдженню, а також мобільності монети завжди були найдоступнішим класом джерел для вивчення мистецтва Стародавнього Риму. Отже, роль карбування монет була фундаментальною у формуванні сучасного сприйняття римської культури. Визначним типологічним елементом імператорських монет, безперечно, є зображення імператора або члена його родини, яке майже завжди прикрашає аверс.

Портрет імператора стала основним компонентом аверса провінційних і громадянських монет у Римі починаючи з часів Августа [5, с. 398–399]. Нумізматичний портрет визнається як зображення голови Римської

імперії і як втілення самої влади Риму – монета як економічна цінність і портрет як символ ідентичності посилюють один одного, утворюючи образ стабільності, необхідний для збереження їх значення. Б. Войтек наголошує на новизні та виключній важливості введення портрета живого лідера на монетах в Римі Юлієм Цезарем (з узгодження Сенату), оскільки надає єдину портретну галерею імператорів та їх родин, в якій кожне зображення точно ідентифіковане легендою – саме цей момент зробив римські імператорські монети безцінним джерелом для істориків мистецтва [15, 45].

Римські нумізматичні портрети знаходяться в круглій рамці монети, що надає зображенню (у більшості випадків голова, рідше погруддя чи постать) відчуття цілісності, якого неможливо досягнути за умови квадратної або прямокутної рамки, оскільки краї та кути, які були б наближені до зображення відволікали б увагу, а також вказували б на відсутність тіла. В круглій рамці голова може здаватися існуючою незалежно від тіла, що посилюється формою погруддя. Портрет на монетах зазвичай зображується як голову, усічена в верхній частині плечей. Здається, що це вкорочена форма окремого погруддя без постаменту (наприклад, портрет Антонія Пія). Ця форма нагадує портретне мармурове погруддя, що зазвичай показує частину грудей спереду, але обрізаний з боків і позаду, щоб відкрити постамент, а також проявляється у виступі самого портрета з лицьового боку монети, що має форму рельєфної скульптури, так що «ближча» або більш висока частина рельєфу виступає більше, тоді як обличчя, плече та груди ніби «втиснуті» в монету. Такий підхід означає, що портрет було створено з урахуванням положення глядача. Варто зазначити, що на плоскім медальйоні Константина ця форма виступу не використовується.

Портрети імператорів на монетах майже завжди зображені в профіль – ліворуч або праворуч – і обрамлені круглою рамкою. Дослідники припускають, що наслідками таких художніх рішень, майже механічного окреслення, що забезпечувалося профілем, розглядається як таке, що пропонує точність і посиляє до самого «походження» живопису та портретного живопису, як описано Плінієм і Квінтіліаном [8, с. 169]. Це наукове відношення до точності було прийнято у XVIII-XIX ст., коли портрети в профіль стали модними і художники вирізали їх, робили за допомогою машин (до появи фотографії) та ін. [12, 50–54]. Варто зазначити, що імператори, починаючи з Августа використовували на своїй печаті саме нумізматичний портрет [8, 169]. Деякі науковці

відносять профіль до означення незмінного аспекту. Так, наприклад, Е. Посек вбачає причину профільного виду на монетах в тому, що це забезпечує легке впізнавання. Відносно орієнтації діє хронологічний аспект – поворот праворуч від глядача, посилений напрямом латинського алфавіту, передбачає погляд вперед, в майбутнє, а погляд ліворуч, відповідно, погляд в минуле (наприклад, імператор Август на монетах, випущених до принципата був зображений лівим профілем, а після - правим) [14, 22–23].

Розмір голови в її круглому форматі відрізняються, наприклад, портрет Траяна менше за портрет Адріана, а зображення Ліцинія ігнорує форму погруддя на користь окремої голови, яка займає майже весь простір аверсу монети. На думку Б. Войтека, різновиди нумізматичних портретів є проявами римської імперської ідеології та саморепрезентації. Так, наприклад, срібні монети Константина Великого, відчеканені у 314 р. н. е. являють собою екстравагантне погруддя імператора, звернене на три чверті ліворуч, зі скипетром і щитом, по різні боки від якого знаходиться голова коня. Його шолом прикрашений христорогамою – ці монети справедливо називають найважливішим нелітературним свідченням звернення Константина в християнство [15, 46].

Важливим моментом є костюм на погруддях, в яких простежується паралелізм з костюмами в скульптурі: для імператорів оголене погруддя, воєнний палудаментум, кіраса або їх комбінації (наприклад, у колекції монет Віктора А. Адди в Музеї Ізраїля, оголений бюст у імператорів першого століття, палудаментум або караса у Адріана та Траяна та від Марка Аврелія до кінця третього століття). Це є свідченням акцентування на воєнний та героїчний аспект особистості імператора та його сприйняття як правителя, що походить з воєнної лексики і вказує на зростання армії на чолі з імператором [6, с. 49]. Зображення одягу імператриць (туніка, зверху якої знаходиться палла, як, наприклад на Плотині) засвідчує фокусування увагу на тому, що римські імператриці заміжні, достойні та скромні [13, 25–36].

Серед головних уборів найчастіше зображені лаврові корони – на думку дослідників, вони є уособленням перемоги імператора, відповідно посиланням на його імперіум [6, 66–67]. Променеві корони стали поширеними в III ст. н.е., що, за припущенням, може вказувати на культ Сонця, особливо на монетах Антонініана Каракалли [6, 108].

Дослідники проводять паралелі з між нумізматичними портретами і круглим щитом - *clipeata imago*, на якому було зображено

пращура, і який був знаком чеснот та родинної честі. На думку Х. Фловера, конотації, характерні для круглого щита, зокрема його позиціонування як символу гідності родинної лінії, славу сім'ї, що підтримується її магістратурою, яка виправдовувала її високий статус, подібно до функцій військових масок [9, с. 168], поширювалися і на монети. Найбільш показовим прикладом цьому є рідкісний тип монет, на яких імператор зображений в круглій рамці з головою в положенні три чверті. Погруддя оточене написом – своєрідною закодованою легендою, що вказує на фактичного імператора – на його ім'я, зв'язок з попередниками і його правовий статус. Наприклад, легенда на монеті Клавдія: TI(berius) CLAV(dius) CAESAR AUG(ustus) P(ontifex) M(aximus) Tr(ibunicia) P(otestas) III.

Особливу увагу звертає на себе реалізм нумізматичного римського портрета, що генетично пов'язаний з культом пращурів та погребальною маскою, і, відповідно позбавлений будь-якої ідеалізації. На монетах імператори зображені в своєму істинному вигляді, без прикрас. Варто зазначити, що римські монети використовують переважно дві форми ідентифікації: посилання легенди на конкретну людину і час та іконічну схожість, що розкриває складну систему. Оскільки схожість спирається на попереднє знання моделі, це створює дві основні проблеми – одну на епістемологічному рівні (те, що складає схожість є питанням дискусій, оцінки та культури), а другу на практичному. І. Гомбріх розглядає це як питання «захоплення» художником суттєвого аспекту або відмінного вираження суб'єкта, тобто ілюзорного інгредієнту [10, 15]. На практичному рівні це реалізується завдяки універсальності поняття маски. Оскільки більшість громадян імперії ніколи не бачили імператора особисто, основною формою для означення впізнавання імператора була система відмінностей, а не фактичне розпізнавання обличчя. Так, наприклад, система відмінностей конструює «Нерона» або «Веспасіана», і підтримує «схожість» у формі нумізматичних портретів. Таким чином, незважаючи на те, що процес створення імператорських портретів на монетах у Римській імперії мав статус «істини своєї моделі» через іконічну схожість, фактично спосіб прочитання портрету скоріше нагадує символічний знак, заснований на системі відмінностей, що діє в межах цієї системи (за Пірсом) [11, 105]. Ця амальгама іконічного портрета і та символічної маски характерна ідентичності в римських портретах. Наприклад, імператора Нерона зображують на портретах відносно молодою людиною (що стає зрозумілим за рахунок гладкості його

обличчя та шиї), тоді як його наступники Гальба та Веспасіан виглядають людьми похилого віку з добре вираженою кісною структурою і віковими складками на шкірі довкола нові і рота. Цей метод ідентифікації використовує диференціацію рис для формування ідентичності.

Варто зазначити, що невід'ємною частиною нумізматичного портрета є експресія – вона створюється художниками на основі трьох основних категорій диференціації емоцій: ступінь вигину і відкритість брів, очей та рота (більш відриті – подив, менш відкриті – страх, нейтральні – інші емоції; нахил рота вгору чи вниз: V-подібний – щастя, перевернула V – печаль, гнів або огида, рівний – нейтральний; нахил (вгору чи вниз) очей і брів: якщо очі нахилені вниз – печаль, вгору – гнів, якщо трохи нахилені – огида) [17, 179] Найбільш експресивними нумізматичними портретами імператорів є зображення датовані 3 ст. н.е., наприклад, обличчя Каракалли на монеті вказує не певну форму гніву або огиди (проявляється у нахилі рота вниз). Ця форма експресіонізму є початком відмови від класичного ідеалу гармонії.

Золоті монети викликають асоціацію з портретними погруддями з дорогоцінних металів, що вважалися об'єктами вшанування і надавали божественного статусу. Божественний статус посилювався іконографічними аспектами: розміщення голови імператора на аверсі створювало асоціації з головами римських богів, зображення яких було за часів республіки дуже багато [16, 319]. Божественний статус можна також побачити на монетах Нерона, якого зображено у променистій короні – поєднання людського і божественного було посланням, що властиве монетам Нерона.

Як твір мистецтва монета має два боки, і їх варто розглядати як такі, що відображають один одного і взаємодіють. В поетичних термінах це аналогія метонімії.

Різні виміри, викликані двома боками монети, зазвичай пов'язані один з одним на глибинному рівні, що створює новий, складний сенс. Отже, метонімічна структура монети використовується з метафоричною метою, наділяючи сутність портрета множинними полями сенсу шляхом синтезу полів зовнішності, історії, релігії, характеру, імперії, часу, династії, гендерної та етнічної приналежності.

Інший аспект аналізу композиції включає в себе більш абстрактне трактування формальних елементів портрета [7, с. 305]. Наприклад, вигнуті лінії на монеті Ліцинія і їх близькість до рами створюють більш динамічний лінійний дизайн з великими

плоскими поверхнями, що формують напругу в зображенні. Натомість монета Марка Аврелія читається скоріше як візерунок з невеликих, випуклих елементів – борода, плащ, легенда та штампові знаки. Ці відмінності в композиції вимагають детального мистецтвознавчого аналізу з посиланням на історичні події та розвитку стилю і зумовлюють доцільність подальших мистецтвознавчих досліджень.

Висновки. Дослідження виявило варіативність нумізматичних зображень римських імператорів: з другої половини I ст. н. е. і надалі правителі зображуються в різноманітних ракурсах (правий чи лівий профіль уособлює минуле чи майбутнє), формах головних уборів (лаврові вінки, променеві корони) і одягу (оголене погруддя, воєнний палудаментум, кіраса або їх комбінації), з різними атрибутами; основну частину нумізматичних портретів імператорів часів Римської імперії складають зображення чоловічої голови, рідше – погруддя, в окремих випадках ціла фігура; окремі зображення створено з урахуванням положення глядача.

Впізнання нумізматичного портрета легко досягається завдяки схожості з портретними погруддями імператорів. Оскільки монети і портретні погруддя були основними засобами формулювання і збереження образу імператора, їх схожість посилювала іконічне та авторизоване зображення його обличчя. Римськими художниками, які відповідали за карбівку монет було використано відмінну від елліністичної іконографічну концепцію – нумізматичні портрети ніколи не були задрапіровані (таке графічне рішення мало культурну основу). Гіперреалістичні зображення на монетах засвідчують розвиток натуралістичного стилю республіканського портретного живопису.

Література

1. Гуменний В. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2016. Вип. 28. С. 190–202.
2. Кононець П. Римська монета як джерело вивчення історії племені черняхівської культури. Острозький краєзнавчий збірник. 2012. Вип. 5. С. 293–308.
3. Лозинська С. Римський обіг грошей в зоні Дунайського лімесу. Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія Серія : Історія. 2004. Вип. 11. С. 3–10.
4. Мизгін К.В. Знахідки римських монет на Волині: основні категорії та особливості розповсюдження (до проблеми регіонального вивчення). Археологія і давня історія України. 2019. Вип. 1 (30). С. 30–42.

5. Amandry M. The Coinage of the Roman Provinces through Hadrian. In W. Metcalf ed. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 2012. pp. 391–403.

6. Bastien P. Le buste monétaire des empereurs romain. *Wetteren: Numismatique Romaine*, 1994. Vol. 3. 266 p.

7. Brilliant R. Hairiness: A Matter of Style and Substance in Roman Portraits. In R.T. Scott and A. R. Scott eds. *Eius Virtutis Studiosi: Classical and Postclassical Studies in Memory of Frank Edward Brown*. Washington D.C., 1993. pp. 303–312.

8. Fischer M. Identity and Value: Interpreting Portraits on Coins from the Victor A. Adda Collection. In : *Faces of Power Roman Gold Coins from the Victor A. Adda Collection*. Edited by Haim Gitler and Gil Gambash. The Israel Museum, Jerusalem Numismatica Ars Classica NAC AG, Zurich-London, 2017. pp. 164–195.

9. Flower H. *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford, 1996. 411 p.

10. Gombrich E. The Mask and the Face: the Perception of Physiognomic Likeness in Life and in Art. In E. Gombrich, J. Hochberg and M. Black eds. *Art Perception and Reality*. Baltimore-London, 1972. Pp. 1–46.

11. Hawks T. *Structuralism and Semiotics*. London, 2003. 411 p.

12. Mayor A. H. *Silhouettes and Profile Portraits*. Metropolitan Museum of Art Bulletin, 1940. pp. 50–54.

13. Olson K. *Dress and the Roman Woman: Self-Presentation and Society*. London-New York, 2008. 171 p.

14. Posèq A. On The Orientation of Heads on Renaissance Medals. *Notes in the History of Art*. 2005. Vol. 24. pp. 21–27.

15. Woytek B. Heads and Busts on Roman Coins. Some Remarks on the Morphology of Numismatic Portraiture. In: *Revue numismatique*, 6e série - Tome 171, année 2014. pp. 45–71.

16. Woytek B. E. 2012. The Denarius Coinage of the Roman Republic. In W. Metcalf ed. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford. pp. 315–334.

17. Yamada H. Visual Information for Categorizing Facial Expression of Emotion. *Applied Cognitive Psychology*. 1993. Vol. 7. pp. 257–270.

References

1. Humennyi, V. (2016). Official Propaganda and Eastern Policy of the Roman Empire in the First Half of the 1st Century AD (According to Numismatic Sources). *Current Problems of Domestic and World History*, 28, 190–202 [in Ukrainian].

2. Kononets, P. (2012). Roman Coin as a Source for Studying the History of the Cherniakhiv Culture Tribe. *Ostroh Local History Collection*, 5, 293–308 [in Ukrainian].

3. Lozynska, S. (2004). Roman Money Circulation in the Danube Limes Zone. *Scientific*

Bulletin of Uzhhorod University. Series: History, 11, 3–10 [in Ukrainian].

4. Myzhin, K. V. (2019). Finds of Roman Coins in Volyn: Main Categories and Distribution Features (To the Problem of Regional Study). *Archaeology and Ancient History of Ukraine*, 1 (30), 30–42 [in Ukrainian].

5. Amandry, M. (2012). *The Coinage of the Roman Provinces through Hadrian*. In W. Metcalf ed. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, pp. 391–403 [in English].

6. Bastien, P. (1994). *Le buste monétaire des empereurs romain*. Wetteren: Numismatique Romaine. Vol. 3 [in French].

7. Brilliant, R. (1993). *Hairiness: A Matter of Style and Substance in Roman Portraits*. In R.T. Scott and A. R. Scott eds. *Eius Virtutis Studiosi: Classical and Postclassical Studies in Memory of Frank Edward Brown*. Washington D.C., pp. 303–312 [in English].

8. Fischer, M. (2017). *Identity and Value: Interpreting Portraits on Coins from the Victor A. Adda Collection*. In *Faces of Power Roman Gold Coins from the Victor A. Adda Collection*. Edited by Haim Gitler and Gil Gambash. The Israel Museum, Jerusalem Numismatica Ars Classica NAC AG, Zurich-London, pp. 164–195 [in English].

9. Flower, H. (1996). *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford [in English].

10. Gombrich, E. (1972). *The Mask and the Face: The Perception of Physiognomic Likeness in Life and in Art*. In E. Gombrich, J. Hochberg and M. Black eds. *Art Perception and Reality*. Baltimore-London, pp. 1–46 [in English].

11. Hawks, T. (2003). *Structuralism and Semiotics*. London [in English].

12. Mayor, A. H. (1940). *Silhouettes and Profile Portraits*. Metropolitan Museum of Art Bulletin. pp. 50–54 [in English].

13. Olson, K. (2008). *Dress and the Roman Woman: Self-Presentation and Society*. London-New York [in English].

14. Posèq, A. (2005). On The Orientation of Heads on Renaissance Medals. *Notes in the History of Art*, 24, 21–27 [in English].

15. Woytek, B. (2014). *Heads and Busts on Roman Coins. Some Remarks on the Morphology of Numismatic Portraiture*. In: *Revue numismatique*, 6e série, 171, 45–71 [in English].

16. Woytek, B. E. (2012). *The Denarius Coinage of the Roman Republic*. In W. Metcalf ed. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford, 315–334 [in English].

17. Yamada, H. (1993). Visual Information for Categorizing Facial Expression of Emotion. *Applied Cognitive Psychology*, 7, 257–270 [in English].

Стаття надійшла до редакції 02.10.2024
Отримано після доопрацювання 04.11.2024
Прийнято до друку 12.11.2024